

УДК 93/94:341.324:(477,74)

Г. Х. Кязимова, О. С. Дзинглюк

РУМУНСЬКА ОКУПАЦІЙНА ВЛАДА ТА НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН 1941–1944 рр.

У статті визначено завдання розглянути соціальну політику румунської окупаційної влади відносно до пересічних мешканців Одеси. На основі архівних джерел, спогадів очевидців, тогочасної періодики висвітлюються її головні напрямки та зміни протягом 1941–1944 рр. Простежується питання активного використання румунською пропагандою соціальної політики як засобу формування позитивного образу румуна-визволителя та гуманіста. На підставі проведеного аналізу автори обґрунтовують її популістський характер, доводять, що реакція одеситів до дій нової влади не була одноставною та однозначною, а залежала від їх соціального стану, особистих ідеологічних переконань, поведінки самих румунів та ситуації на фронті.

Ключові слова: “Трансністрія”, соціальна політика, пропаганда, популізм, виживання.

Ніяка інша подія так не відбилася в історичній пам’яті нашого народу, як Друга світова війна. Серед наукових пріоритетів, які останнім часом почали окреслюватися і потребують подальших серйозних і ґрунтовних досліджень, визначається увага до повсякденного життя людей на окупованій території, їх економічного, соціального та морального стану. На терені цих проблем виступає маловивчене питання про специфіку окупаційної політики в різних регіонах України, підґрунтя цих особливостей та реакцію місцевого населення на нову владу. В цьому контексті визначається необхідність з’ясування зв’язку соціальної та пропагандистської політики окупантів із психологічним настроєм населення, ставлення мешканців міста до нової влади та трансформації цих відносин протягом 1941–1944 рр. Окупаційна політика Румунії в зоні “Трансністрія” мала виражено своєрідний характер, який витікав з ідеологічних відмінностей від фашистської Німеччини – румуни не були нацистами та сповідували християнство. Втілення у життя настанов німецького командування, реалізація власних загарбницьких інтересів та пропаганда ідей християнства: чи вдалася румунам ця досить складна комбінація на практиці та якою була реакція населення центру “Трансністрії” – Одеси? – це малознане питання є предметом даного дослідження, актуалізується з точки зору вищенаведених положень та є важливою складовою у розумінні причин майбутньої кризи комуністичної системи Радянського Союзу; його висвітлення дозволяє реконструювати картину змін у повсякденному житті мешканців Одеси протягом досліджуваного періоду.

Серед вчених, які паралельно з традиційними проблемами війни почали з 90-тих років досліджувати і соціальну, економічну, конфесійну, психологічну проблематику життя пересічного українця в умовах окупації, слід зазначити М. Ковалю, В. Стецькевича, О. Лисенку, М. Михайлуцу [1], В. Дудника, В. Удовика, О. Удода, Т. Заболотну; двотомне дослідження авторського колективу під егідою НАН України та Інституту історії України “Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття” [2]. Разом із цим, спеціального дослідження соціально-психологічної політики румунської окупаційної влади та сприйняття її населенням центру “Трансністрії” – Одеси, проведено не було. Саме тому ця стаття є спробою такого аналізу.

Вивчення вище вказаної проблеми було здійснене на основі архівних джерел, окупаційної періодики, яка на той час була майже єдиним засобом масової інформації населення; спогадів очевидців.

Наприкінці осені 1941 р. землі міжріччя Південного Бугу і Дністра опинилися під окупацією німецько-румунських військ та були названі “Трансністрія”, однак, до Румунії вони не були включені, а лише передавалися їй Німеччиною на тимчасове управління. У “Трансністрії” було встановлено цивільне управління, але у січні 1944 р., в умовах наближення радянської армії, влада переходить до румунського військового командування, а з березня 1944 р. – до німецького, що фактично триває до квітня 1944 р [3, с.413].

16 жовтня 1941р. Одеса була окупована. Румуни проголосили відразу: “Ми прийшли назавжди!”, “Ми прийшли врятувати вашу країну від більшовизму!” та водночас, звертаючись до населення, суворо попередили –за кожного вбитого німця чи румуна (військового чи цивільного) буде розстріляно 100 – 200 “більшовиків”, “...мешканці відповідають життям за зникнення та зіпсування військового та державного майна, за будь-яке пошкодження телефону чи світла; всі мешканці, які проживають навколо місця пошкодження, будуть знищені”. “Під страхом смерті”, “Будуть розстріляні”, “Караються смертю”, “Будуть відправлені в табори” – такими ґаслами та вчинками румуни насичили життя мешканців Одеси в перший період окупації [4]. У той же час, ні без гордості запевняли, що вони є “носіями справжньої культури та християнського ставлення до людей”. Румуни мають “довести німцям і місцевому населенню, що вони”, – як казав керівник відділу культури “Трансністрії”, – “не бидло, а культурна нація”, “румунський народ виник не від зброю, а від даків та римлян. Ми завжди жили від Карпат до Дунаю та ні на кого не нападали” [5].

Одже, з перших уроків окупації практика залякування, психологічного тиску та пропагандистської риторики йшли пліч-о-пліч. Майже одночасно, і так буде і надалі, румунська влада звертала увагу населення на те, що “... на відміну від більшовицької влади, яка кинула свій народ на призволяще”, вона поступає по-людськи та робить можливі кроки для будь-якої допомоги мешканцям міста: “Ті, хто працюватиме, будуть отримувати від влади необхідне для життя. Згідно із кількістю членів родини їм видаватимуться продуктивні

картки" [6]. Через декілька днів повідомлялось, що Одеський міський Голова Пинтя Г. організував їдальні для найбіднішого населення – старих, сиріт, вдів, тих, які мають дітей до 16 років та інвалідів. За спеціальними бонами, що видавалися у міській управі, на вулиці Херсонській 29 зазначений контингент отримував "обіди із хлібом" [7].

Для родин, які зазнавали голод та не могли працювати, було створено так звані "кружковий збір" – благодійні заходи, для яких збиралися кошти на підтримку таких родин, почали створюватися благодійні "воєнні кухні", кухні при церквах та релігійних громадах, де роздавалися обіди для бідних та сиріт – для радянських людей, згадували очевидці, яких своя влада кинула на призволяще, така практика окупантів була дивною.

Поки звичайні громадяни намагалися зрозуміти, що відбувається та як жити далі, частина інтелігенції зайняла чітку позицію відносно до більшовицької та нової влади: "...втікли, – кидали вслід Червоної Армії, – і залишили місто, і людей без води, світла, із зруйнованими будинками та барикадами", в той же час: "...але ми впевнені, що румунське військове командування надасть велику допомогу, щоб не поширювалась антисанітарія, щоб медичні заклади отримали необхідну кількість хліба у першу чергу" – так висловлювали свою позицію відомі одеські професори В. Селінов, В. Кисельов, А. Часовников [8]. У грудні 1941р. у передовій статті "Одеської газети" йшлося про те, що "...інтелігенція пережила гніт комуністичної ідеології, вона розуміла, що ця ідеологія – це каторжні ланцюги ...", "під час більшовицької влади, – писала професор консерваторії Е., – ми готували не талановиту молодь, а, передусім, агітаторів", "Вікно в Європу, – писав професор Г.Сербський, – що було зачищено 22 роки, розкривається знову!" [9]. Щире сподівання на цивілізаційну місію Румунії висловив 13 грудня 1941р. автор статті "Звільнена інтелігенція": "Ми повинні усіма силами служити справі цивілізації, справі знищення залишків більшовизму" [10] – тобто з боку творчої та наукової еліти міста підтримка була дуже щира.

Румунська влада зі свого боку запевняла, що буде діяти не за планом, укладеним заздалегідь, "...а так, як руські нас змусять" і, безумовно, всіляко підтримувала оптимістичні переконання інтелігенції та заохочувала її не лише культурною та науковою співпрацею, а й у матеріальній сфері: викладачам університету було встановлено заробітну платню 800 – 1000 марок на місяць, що набагато перевищувало середній заробіток звичайного вчителя. Пенсія професора становила 75 відсотків останньої заробітної плати [11, арк.17].

Наскільки перші заходи були масовими, задовольняли потребам звичайних людей, нескладно уявити не лише зі спогадів очевидців, а і пригадуючи слова маршала Антонеску: "Доки триває війна, росіяни мають зрозуміти, що вони не можуть отримувати більше, ніж румуни, і навіть стільки, скільки румуни, – це суворий закон війни" [12]. В той же час, ще в ході наступу на Одесу у серпні 1941 р., маршал Антонеску розробляє перші кроки своєї політики і в "Інструкції для адміністративного управління провінцією Трансїстрії" вимагає почати вирішувати не лише військові та економічні питання, а, виходячи з того, що "вони прийшли назавжди" і прийшли як нація цивілізована та нація визволителів, починати вирішувати й інші питання: 1) в галузі освіти – "...відкрити з 1 жовтня всі школи із вчителями з місцевих кадрів. Мовою викладання може бути, за вибором населення, німецька, румунська чи російська; 2) зі середніх шкіл відкрити тільки початкові, ремісничі та комерційні, що стосується інших – подивимося пізніше" [13, арк.76] – тобто влада чітко розуміла свої можливості та прагнення звичайної людини – отримати спеціальність, яка б могла дати змогу прогодувати себе та близьких. Отримання середньої освіти не було обов'язковим, до того, воно було платним (хоч 40 % учнів звільнялися від плати) [14, с.36]. Між тим, 28 листопада після "ретельної перевірки приміщень, обладнання, підбору викладачів, що проводила спеціальна комісія, в місті почало працювати 50 шкіл" [15, с.227].

На початку 1942 року в Одесі відкрився російський ліцей при університеті; у березні 1943 року у будівлі колишньої Маріїнської жіночої гімназії теж відкрився ліцей на 400 дітей (хлопців і дівчат). В оголошенні про відкриття навчального закладу редакція звертала увагу читачів на важливий момент – в ліцеї працює їдальня та за рахунок муніципалітету безкоштовно харчуються учні, які більш за всіх потребують матеріальної допомоги. Почала працювати зуболікарська школа, в якій нараховувалось 590 студентів і 37 осіб викладацького складу, та знов зверталась увага одеситів, що за розпорядженням міської влади, студенти користувалися пільгами, які полягали у безкоштовному лікуванні у всіх поліклініках міста [16, арк.136]. Якщо порівняти співвідношення кількості учнів шкіл, студентів, які скористувалися нагодою отримати освіти та тими, хто за віком мав би сісти за учнівську чи студентську лаву, то, безумовно, потребували освіти незрівнянно більше! Але, за спогадами очевидців, справа була не лише в обмеженій кількості навчальних закладів, (що, безумовно, мало місце), а і в тому, що мало хто хотів вчити румунську, Закон Божий, слухати суворих вчителів, які за погане письмо били по руках. Перед підлітками та молоддю було інше пріоритетне завдання – замінити батька, який пішов на фронт, знайти їжу та бути вільними!

Наступною нагальною проблемою соціальної сфери, а від того і соціального спокою, влада бачила у працевлаштуванні мешканців міста. Водночас, виходячи зі своїх цілей – викачати з України якомога більше продуктів для армії та цивільного румунського населення, міська адміністрація головну увагу звертає на переробну та харчову промисловість. Для вирішення проблеми залучення робітників у ці галузі, муніципалітет відкриває курси з підготовки кадрів потрібних спеціальностей, які станом на 1943 рік закінчило понад 4,5 тис. осіб за швацькою, бухгалтерською, машинописною підготовкою. Індивідуально навчалось близько 7 тис. осіб. Для вирішення проблеми безробіття влада створює в місті біржу праці. Проте, незважаючи на заклики реєструватися та "отримувати гідну платню та годування" багато хто боявся й не хотів звертатись до неї, оскільки звідти всіх додатково відправляли ще і на земляні та інші важкі роботи. Юнаки просто наймалися чорноробітниками. За спогадами одесита В. Бекерського, якому у 1941 році було

15 років, "праця чорноробітника в майстернях, якщо і не була каторжною, то дуже наближувалася до цього. Дехто підтримував на базарі. Вдавалися і до хитрощів, наприклад, молоді одесити, які вступали на курси з вивчення румунської, звільнялися від працевинності" [17].

Питання працевлаштування залишалося невіршеним, значна кількість одеситів дуже потерпала від злиден, нестачі грошей та харчів. Намагаючись знайти інші шляхи допомоги людям, румунська влада із самого початку, а згодом, все активніше, використовувала різні популістські кроки, рекламуючи свою політику гуманітарної допомоги населенню. Так, на початку 1942р. було повідомлено, що видаватиметься матеріальна допомога всім тим, хто отримував її за радянської влади, у такому ж обсязі. Виключалися лише персональні пенсії за революційні заслуги. У випадку смерті робітника чи службовця, його родині обіцялася допомога у розмірі трьохмісячного окладу. Аналогічна грошова допомога для облаштування господарством передбачалася також для працівників, які одружилися та надавали довідку про вінчання у церкві.

У січні 1942р. управляючий "Транснстрією" професор Алексяну видає наказ "Про права та розміри пенсій та допомоги, яка призначається трудящим "Транснстрії": мінімальна пенсія 10 марок для селян, а в містах – 20 марок. Максимальна пенсія встановлювалася в розмірі 200 марок. Вказувалися і умови, за якими можна було розраховувати на пенсію: "Право мають всі чиновники, офіцери, особи духовного звання, службовці, робітники, які працювали як при царському режимі, так і при радянській владі", трудовий стаж мав бути не менше 10 років, за кожен наступний рік додавалось 3 % від розміру пенсії. Безумовно, то були смішні гроші, якщо зважимо на їхню покупну можливість: на ринку найдешевший продукт – кукурудзяне борошно коштувало 1,5 марки за кілограм, 1 кг гречаної крупи – 18 марок, птиця (дешева) – 22 чи 24 марки! – чи могли такі пенсії втішити старих? Але цей захід з боку влади хоча б імітував те, що влада дбає про людей. При радянській владі поясок рік від року зтягували все сильніше, тому пенсії хоч і не нагодували людей, та знімали психологічну напругу, недовіру між владою та населенням. Щодо священників, царських офіцерів тощо, то за радянські часи вони на підтримку не сподівалися і могли лише дякувати новій владі!

Цікавим є аналіз деяких наказів та постанов румунської влади стосовно норм трудового права протягом 1941–1944рр. Так, наприклад, встановлювався, як писали, "нормальний" восьмигодинний робочий день або 48-годинний робочий тиждень, початок роботи – о 7.00. ранку, закінчення – о 15.30, обідня перерва з 12 до 12.30. Позаурочні роботи оплачувалися з 20% винагородою. У випадку хвороби мали виплатити 50% заробітної платні за перші 5 днів. У неділю був вихідний, але додатково святкувалися 1 січня, 6, 7 січня (Різдво Христове), два дні Пасхи, 1 травня – День праці (!), Вознесіння Господнє, 8 листопада – тезоіменний день короля Михая [18, арк.29-42].

Протягом року губернатором було нагороджено грошовими преміями чиновників і робітників промисловості "Транснстрії": робітників по 1 тис. марок із правом обміну на леї, а чиновників по 50 тис. лей. Наступного, 1943 року, усі чиновники, службовці та робітники установ та підприємств лісової дирекції "Транснстрії" одержали святкові винагороди – загалом їм було видано близько 88 тис. марок. Як свідчать документи, це не мало масового характеру, а обіцянки влада почала реалізовувати лише на початку 1944 року – практично під канонаду наступаючої радянської армії.

Реакцію мешканців міста на вищенаведені кроки румунської влади, які, як бачимо, з часом ставали нібито більш людяними, ілюструють також спогади очевидців та матеріали секретних донесень та доповідних записок спеціальних інформаторів у відділ пропаганди: "Про настрої населення Одеси 1943 – 1944 рр.". Прості люди висловлювалися таким чином: "Румуни нас не ображали", "Румуни не культурні, але більш м'які порівняно з німцями", "Полюбляють хабарі усі – від малого до великого чиновника. За хабар у румунів можна отримати все, наприклад, пропуск із "Транснстрії" в Румунію та навпаки. Займаються мордобиттям. Тягнуть в Румунію усі цінності. Буквально грабують селян, забирають останніх курей, гвалтують жінок, вимагають хабарі, навіть за помел зерна" [19, арк.16,17,41].

Інша частина населення, переважно більш освічена, додавала: "Румунська влада більше дбає про населення, ніж радянська – видають допомогу, закликають допомагати бідним – ми зробимо пожертвування скільки зможемо" і ще: "Більшість населення має змогу святкувати Різдво, бідні люди отримали відчутну допомогу від влади – нічого подібного при більшовиках не було", "За 25 років радянської влади мені жодного разу не вдавалося так зустріти Новий рік! Зараз я міг запросити друзів та було що їсти та пити!"

Однак, однакості у ставленні до румунської влади, її політики не було і, особливо, це проявлялося під кінець окупації: "В Одесі, як і в інших містах, певна частина населення ненавидить румунів, німців та руських, які працюють на них та нетерпляче чекають приходу Червоної Армії, – докладали спеціальні інформатори. Ці люди активно чи пасивно саботують усі заходи німців та румунів. Це комуністи, комсомольці чи, так звані, "непартійні більшовики" [20, арк.32].

В умовах, коли фронт наближався, влада активно продовжувала переконувати населення у своїй непереможності. Передові статті газет стверджували: "Війна закінчиться великою перемогою Німеччини", "Сталін – вбивця народів Росії", "Війна війни", "Знищення комунізму" – назви красномовно свідчать про зміст ідеологічних закликів. Практично "пакуючи речі", румуни не залишали своєї популістської політики – у наказі Голови "Транснстрії" проголошувалося, що влада встановлює Свято справедливості – передає у приватну власність мешканців, які чесно працювали, усю їх землю, сади, виноградники та житлові будинки". У грудні 1943 р. генерал Антонеску видає наказ, згідно з яким "...беручи до уваги, що протягом минулих двох років населення показало себе дисциплінованим та мирним, достроково звільнити в'язнів та повернути їх додому" [21, арк. 16, 21]. Одночасно, його ж наказом, "...всі навчальні і середні школи у Транснстрії, крім румунських, закриваються до нових розпоряджень. Викладацький склад спрямувати у розпорядження районів і сіл для використання їх на адміністративній і господарській роботі" [22, арк. 68].

Невідповідність слів, обіцянок та дій румунської влади, (особливо це відчувається 1943 року), швидке зростання цін на ринках, початок деморалізації румунської армії – солдати часто нарікали: “Набридла війна, набридло голодувати!”, всі мешканці Одеси бачать, що “...день та ніч триває евакуація”, “...вивозять цінне обладнання” – відбивалися на настроях одеситів. Почали ширитися чутки, що “... на румунів вже не можна сподіватися – вони залишать Одесу без опору, більшовики усіх нас перестріляють”. “Невже румуни вчинять з нами так підступно? – питала налякана інтелігенція. Втім, румуни – це не німці, від них будь-що можна очікувати”, “Лихо нам буде, коли прийдуть більшовики, де-де, а в Одесі вони за жидів розплатяться з усім населенням” [23, арк. 115, 123]. Інша частина населення, хоча зі страхом, чекала на “наших”.

Таким чином, можна стверджувати, що балансує між нацизмом і християнством, між обов'язками перед Німеччиною і власними інтересами, румунська окупаційна влада формувала свої стосунки з місцевим населенням і намагалася впровадити їх шляхом “батога та пряника” – від залякування до пропаганди, від популізму до спроб налагодження реальних людських відносин. Що стосується реакції звичайних людей на нову владу, від освіченої інтелігенції до простих людей, то після “чудових” двадцяти років радянської влади значна частина населення почала сподіватися, як це не дивно, на деяке покращення життя, яке було пов'язане із приходом румунів. Люди розділилися на тих, хто активно підтримував окупантів та тих, хто вицікував.

Наступ радянських військ, масова евакуація, втеча румунів, повернення німців знову породжували у людей страх, розчарування відносно румунських обіцянок, невпевненість у завтрашньому дні.

Однозначно можна стверджувати, що свідомо чи несвідомо, довіряючи владі чи ставлячись до неї стримано, недовірили чи з ненавистю, кожна людина обирала свій шлях та прагнула головного – в умовах страшної війни зберегти своє життя та життя своїх близьких.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Україна: 1939-1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995; Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни в історичній долі воєнного та повоєнного покоління народу України // Друга світова війна і Україна: матер. Наук. Конф., 27-28 квіт. 2006р. – К.: НАН України, 1996; Стецкевич В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні у період війни (червень 1941 – липень 1942р.): історіографія проблеми. Монографія. – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2009; Лисенко О.Є. Тематика Другої світової війни на сторінках “Українського історичного журналу”: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. - №6. – С. 119-142; Михайлуца М.І. Соціально-економічні аспекти буденного життя православного клірку в Трансністрії / М. І. Михайлуца // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1; Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / М. Михайлуца. – Одеса: Вид-во “ВМВ”.
2. Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень-грудень 1941 р.) / Т. Заболотна // Український історичний журнал. – 2007. – №5; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох томах. Київ. Вид-во “Наукова думка” НАН України, 2010.
3. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох томах. Київ. Вид-во “Наукова думка” НАН України, 2010.
4. Державний архів Одеської області, далі ДАОО. Ф. – 13, оп.2, спр.137.
5. Одесская газета – 1941 – 25 ноября.
6. Одесская газета – 1941 – 30 декабря.
7. Одесская газета – 1941 – 10 декабря.
8. Одесская газета – 1941 – 30 ноября.
9. Одесская газета – 1941 – 2 ноября.
10. Одесская газета – 1941 – 13 декабря.
11. ДАОО. – Ф.Р-2243, оп. 1, спр. 1.
12. Одесская газета – 1942 – 20 сентября.
13. ДАОО. – Ф-92, оп. 1, спр. 8.
14. Крикун В. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941-1944рр. Інтелігенція і влада. Вип.6. – Одеса: Астропринт, 2006.
15. Черкасов А. Окупація Одеси. Рік 1941. – Одеса.: “Optimum”, 2007.
16. ДАОО. – Ф. Р.-7011, оп. 1, спр. 4.
17. Бекерский В. И. Мир и война. Т.2 – Одесса, “Optimum”, 2009.
18. ДАОО. – Ф-92, оп. 2, спр. 65.
19. ДАОО. – Ф.-92, оп. 2, спр. 65.
20. ДАОО. – Ф.-92, оп. 2, спр. 65.
21. ДАОО. – Ф.-13, оп.2, спр. 152.
22. ДАОО. – Ф.Р-1826, оп.1, спр. 84.
23. ДАОО. – Ф.92, оп. 2, спр. 65.

Kyazimova G., Dzinglyuk O. Romanian occupation power and the population of Odesa: transformation of socio-psychological relations in 1941-1944.

In the article the task to consider the social politics of Romanian occupation power relatively to the ordinary inhabitants of Odesa is revealed. On the basis of the archived sources, remembrances of eyewitnesses, periodicals of that time its main directions and changes during 1941-1944 are illuminated. The article traces the issue of the active use of social politics by Romanian propaganda as facilities of forming positive image of Romanian-liberator and humanist. On the basis of the conducted analysis the authors give reasons for its populist character, prove that the reaction of Odesits on the actions of new power was not unanimous and unambiguous, and depended on their social state, personal ideological beliefs, Romanians' behavior and the situation at the front.

Key words: “Transnistria”, social politics, propaganda, populism, survival.